

УДК 340.1

ПОНЯТТЯ Й ОЗНАКИ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ГАЛУЗЕЙ ПРАВА УКРАЇНИ

Дмитро СЛИНЬКО,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1
Харківського національного університету внутрішніх справ

SUMMARY

In the article the author conducts a theoretical analysis of approaches to understanding the concept of the branch of law. The author determines and analyzes the main features of the branch of law. The author in the article determines the essential features of the processual branches of law, characterizes them, defines the concept of the procedural branch of law.

Key words: branch of law, material and procedural branches of law, subject and method of legal regulation, procedural mode, legal activity, legal process, procedural activity.

АНОТАЦІЯ

У статті здійснюється теоретичний аналіз підходів до розуміння поняття галузі права, виокремлюються й аналізуються її основні риси. На підставі проведеного дослідження юридичної літератури, присвяченої вивченню цієї проблеми, автор визначає суттєві ознаки процесуальних галузей права, дає їх характеристику, визначає дефініцію процесуальної галузі права.

Ключові слова: галузь права, матеріальні й процесуальні галузі права, предмет і метод правового регулювання, процесуальний режим, юридична діяльність, юридичний процес, процесуальна діяльність.

Постановка проблеми. Удосконалення процесуальних норм права набуває сьогодні актуального науково-практичного значення. У зв'язку із цим питання співвідношення матеріального та процесуального права й ознак, що характеризують процесуальні галузі права, також є важливим. Розгляд матеріальних галузей права суто в якості змісту, а процесуальних – суто в якості форми є недоцільним, оскільки тягне за собою відмову визнання за ними самостійності та не дасть змоги встановити відмінності між матеріальним і процесуальним правом. Призначення галузей процесуального права в системі права України полягає в забезпеченні практичного втілення приписів матеріально-правових норм у життя суспільства й держави. Право не може регулювати суспільні відносини без процесуальних галузей права, норми яких є механізмом реалізації матеріальних норм і мають власний предмет і метод правового регулювання. Вагомою є взаємообумовленість матеріальних і процесуальних галузей. Норми, закріплені в галузях матеріального права, втрачають своє значення, не маючи механізму реалізації норм, які закріплені в процесуальних галузях права, оскільки відсутній практичний вплив на суспільні відносини, котрі потребують правового регулювання. Натомість норми процесуальних галузей права не існують самостійно, без норм матеріальних галузей, адже спрямовані на втілення в життя нормативних приписів, закріплених у матеріальних нормах.

Актуальність теми. Галузь права є категорією історичною, оскільки виникнення тих чи інших галузей права об'єктивно обумовлене й пояснюється природою самої системи права. Виникнення й формування галузей права взагалі й процесуальних галузей зокрема відбувається під впливом як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників. До об'єктивних чинників слід віднести ступінь розвитку, своєрідність відносин, наявність правових норм, що їх регулюють, до суб'єктивних – волю законодавця, спрямовану на встановлення чи зміну форм правозастосовної діяльності, рівень правової свідомості суб'єктів законодавчої діяльності тощо.

Дослідження поняття й ознак процесуальних галузей права дозволить визначити їх місце в системі права України. Це дасть змогу певною мірою підвищити ефективність

правового регулювання, уникнути помилок у правотворчості та запобігти їм у правозастосовній діяльності.

Мета статті – на підставі аналізу юридичної літератури, присвяченої вивченню підходів до визначення галузі права та її ознак, виокремити суттєві ознаки процесуальних галузей права України, проаналізувати їх, сформулювати дефініцію процесуальної галузі права.

Значена мета зумовила відповідну сукупність завдань: проаналізувати розвиток уявлень щодо поняття галузі права, охарактеризувати її основні ознаки; визначити суттєві ознаки процесуальних галузей права; дати їх характеристику; визначити дефініцію процесуальної галузі права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Галузь права – це центральна ланка системи права. Вона є самостійним, юридично своєрідним підрозділом системи права, до складу якої входить сукупність однорідних правових норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин. На думку Ю.А. Задорожного, галузь права є структурним елементом системи права всіх держав, що входять до романо-германської правової сім'ї. Учений зазначає, що галузева диференціація права є тією рисою романо-германської правової сім'ї, яка надає їй специфічних і характерних ознак [1]. Галузь права характеризується особливими ознаками. Це її структурні особливості, специфічний предмет правового регулювання, юридична своєрідність галузі (особливий юридичний режим). С.С. Алексєєв вважає, що галузь права являє собою реально відокремлений, самостійний, суверенний, відносно замкнений підрозділ структури права. Спільність норм, що становлять галузь права, характеризується юридичною цілісністю, тобто таким ступенем її внутрішньої організації, єдності її інститутів, коли вона виступає як єдине, неподільне ціле [2, с. 75]. Структурні особливості галузі права виражаються також у тому, що кожна галузь права має «своє законодавство», як правило, самостійні кодекси або інші кодифіковані законодавчі акти.

У науковій і навчальній юридичній літературі відзначається, що розподіл права на галузі здійснюється зазвичай на підставі матеріального критерію (предмет правового регулювання) і юридичного критерію (метод правового регулювання).

Предмет правового регулювання – це позаправовий критерій, що лежить в основі розподілу права на галузі й інститути. Предмет правового регулювання – це та сфера, на яку поширюється право. Під предметом традиційно розумілося те, що регулює право, тобто певні види суспільних відносин [3, с. 328; 4, с. 277; 5, с. 280, 292]. Інша позиція ґрунтується на більш широкому підході: під предметом правового регулювання пропонується розуміти поведінку людей, їхню діяльність [6, с. 34; 7, с. 46].

У структуру предмета правового регулювання входять такі елементи: суб'єкти, поведінка людей і їх практична діяльність, об'єкти регульованих суспільних відносин, соціальні факти, що сприяють виникненню, зміні або припиненню відповідних відносин.

Теоретичні положення про значення предмета правового регулювання як ознаки галузі права міцно закріпилися в юридичній науці. У радянський період розвитку науки предметові правового регулювання було надане ключове, основне значення в розумінні своєрідності основних підрозділів права (галузей). Тим часом дослідження конкретного правового матеріалу, як вважає С.С. Алексєєв, зокрема й того, який був у наявності в радянському праві, засвідчили, що хоча «предмет» регулювання й впливає на його зміст, він усе-таки не являє собою основи для юридичної специфіки галузей права [8, с. 249].

Як далі зазначає С.С. Алексєєв, галузі права відрізняються якраз тим, що для них є характерне юридично своєрідне регулювання з погляду самої їхньої природи. Юридична наука через низку дискусій про систему права підійшла до неминучого висновку про те, що галузі права – не просто зони юридичного регулювання, не штучно скомпоновані сукупності норм «за предметом», а реально наявні і юридично своєрідні підрозділи в юридичному змісті права [8, с. 250]. Юридична своєрідність галузі головним чином виражається в тому, що їй властивий особливий метод правового регулювання.

У загальнотеоретичному плані метод правового регулювання суспільних відносин, що використовується в конкретній галузі, визначається з урахуванням того: а) які юридичні факти необхідні для встановлення правових відносин; б) якими є склад і правове становище (правосуб'єктність) учасників регульованих відносин; в) який характер прав і обов'язків і як вони розподілені між суб'єктами права; г) які правові санкції використовуються за порушення вимог норм права й у якому порядку вони застосовуються [9, с. 235]. Інакше кажучи, метод правового регулювання – це набір юридичного інструментарію, за допомогою якого держава впливає на вольову поведінку учасників суспільних відносин.

Під час правового регулювання використовуються різні способи впливу на суспільні відносини. Це рекомендації, надання вибору з декількох варіантів поведінки, прями приписи, заборони й т. ін. Із них складається метод правового регулювання. Таким чином, методи правового регулювання утворюють різні способи правового впливу на суспільні відносини й використовувані державою прийоми встановлення правових зв'язків між учасниками цих відносин.

Метод правового регулювання відповідає на запитання, як або яким чином здійснюється регулятивний вплив права. Для кожної з галузей права характерна своя сукупність методів правового регулювання [10, с. 15].

Юридична своєрідність галузі виражається й у низці інших її особливостей, наприклад, у власному механізмі правового регулювання, що являє собою особливу комбінацію галузевих норм, юридичних фактів, правовідно-

син, специфічних галузевих принципів, які виражають своєрідність правового змісту цієї галузі. Юридична своєрідність галузі виражається також у тому, що вона має характерний набір загальних положень, категорій і термінів.

Уся сукупність юридичних рис галузі в цілому визначається як правовий (юридичний) режим. Під ним слід розуміти особливу цілісну систему регулятивного впливу, яка характеризується специфічними засобами регулювання – особливим порядком виникнення, формування змісту прав і обов'язків, їх здійснення, специфічною санкцій, способів їх реалізації, а також дією єдиних принципів, загальних положень, що поширюються на цю сукупність норм [11, с. 105]. Хоча рівень специфіки галузевих режимів може бути різним (вони можуть бути генеральними, видовими, спеціальними), кожна галузь права з юридичного боку відрізняється в правовій системі саме режимом регулювання.

Сьогодні у вітчизняній юриспруденції під правовим режимом галузі права розуміється особливий закріплений нормами права соціальний порядок, який визначається співвідношенням правових засобів, що його забезпечують [12, с. 357–358].

З огляду на аналіз підходів до характеристики галузі права взагалі, маємо підстави виокремити такі її властивості: 1) вона має відповідну однотипну сферу суспільних відносин; 2) урегульовані суспільні відносини мають якісну своєрідність; 3) відзначається специфічним набором прийомів і засобів регулювання суспільних відносин; 4) передбачає наявність об'єктивно обумовленого інтересу в регулюванні цих відносин [13, с. 99]; 5) має системно-структурні складники (взаємопов'язані інститути й норми права); 6) володіє специфічним режимом правового регулювання [14, с. 252; 15, с. 305]; 7) є стійкою й автономною у своєму функціонуванні підсистемою системи права [15, с. 305].

Слід відзначити, що загальні ознаки галузі права мають суб'єктивний характер унаслідок своєї нечіткості [13, с. 100]. Тому ми вважаємо за доцільне виокремити суттєві ознаки, притаманні саме процесуальним галузям права.

На нашу думку, до цих ознак доцільно віднести такі.

Особливість матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями. Матеріально-правові відносини, опосередкування розвитку та реалізацію яких здійснюють процесуальні галузі права, у правничій науці отримали назву охоронних правовідносин. Юридичний процес, виражений у процесуальних галузях: 1) є формою втілення юридичних моделей, що містяться у внутрішньому й міжнародному законодавстві, у реальну систему правовідносин; 2) спрямований на виявлення й реалізацію матеріального правоохоронного відношення [16, с. 60].

На думку В.С. Кіценка, суть теорії охоронних правовідносин полягає в тому, що захист інтересів і реалізація заходів юридичної відповідальності, інших заходів примусу здійснюється в межах нових правовідносин, що не існували до порушення права [17]. Ця теорія передбачає дослідження механізму захисту й реалізації суб'єктивних прав та інтересів, які охороняються законом, як елемента правового регулювання. Захист і втілення права й інтересу, який охороняється законом, передбачає не лише їх примусову реалізацію, але й певну систему засобів захисту. Вивчення юридичної сутності та місця цих засобів у механізмі захисту дозволяє визначити принципи взаємодії матеріального й процесуального права. У той же час слід зазначити, що підставою виникнення охоронних правовідносин може бути не лише

необхідність захисту регулятивних правовідносин, але й захист інших елементів механізму правового регулювання. Наприклад, утрата документів, що засвідчують певні юридичні факти, тягне за собою виникнення охоронних правовідносин.

Особливість охоронних матеріально-правових відносин, розвиток і здійснення яких опосередковується процесуальними галузями, визначається їхніми захисними та реалізаційними функціями щодо всієї системи суспільних відносин. Це обумовлюється тим, що в межах таких відносин захищаються не лише суб'єктивні права й інтереси, що охороняються законом, але й здійснюється їх реалізація та відбувається реалізація заходів державного примусу.

Зазначені відносини стають об'єктом процесуального впливу й вимагають для своєї реалізації наявності в структурі права особливих норм – процесуальних. Ці норми використовуються для регулювання процесуальної діяльності, спрямованої на боротьбу з правопорушеннями й іншими негативними проявами суспільних відносин, для реалізації особистих прав та інтересів [18, с. 186].

Специфічність призначення матеріально-правових норм, які реалізуються за допомогою процесуальних галузей. Норми процесуального права покликані опосередкувати реалізацію матеріальних норм, які в теорії права називаються охоронними і є нормативною основою охоронних правовідносин. Предметом регулювання цих відносин є суспільні відносини, які виникають у ході боротьби з правопорушеннями й під час реалізації прав та інтересів суб'єктів права. У юрисдикційних процедурах реалізація норм матеріального права, у процесі якої задіяні суб'єкти, наділені владними повноваженнями [19, с. 172], обов'язково вимагає застосування норм права, що входять до складу процесуальних галузей права.

Регламентування порядку застосування охоронних матеріально-правових норм, спрямованих на здійснення правової юрисдикції й інших заходів, пов'язаних із охороною суспільних відносин, відображає службовий характер процесуальних галузей права. У той же час неправильно вважати правопорушення єдиною підставою виникнення охоронних правовідносин. На думку А.М. Апарова, охоронні правовідносини породжуються також унаслідок об'єктивно протиправного діяння, спору, події, видання чи застосування неправильного акта й навіть правомірних дій, спрямованих на реалізацію прав та інтересів у ході певного процесу [18, с. 187]. Тому опосередкування розвитку й здійснення особливих матеріальних охоронних відносин і реалізація матеріальних охоронних норм є однією з особливостей процесуальних галузей права.

Цілі та завдання процесуальних галузей. Цілі та завдання процесуального права, його галузей найбільш повно відображені в їхньому соціальному призначенні: 1) забезпечення реалізації матеріального права у відповідних правовідносинах; 2) забезпечення здійснення цих правовідносин у практичній діяльності суб'єктів.

Крім того, цілі та завдання процесуальних галузей знаходять своє відображення в співвідношенні матеріального й процесуального права. Щодо їх співвідношення в правничій науці сформувалися різні думки. Відповідно до першої матеріальне та процесуальне право співвідносяться як «зміст» і «форма», тобто процесуальні галузі права є формою матеріальних галузей. За іншою думкою, взаємозв'язок галузей матеріального та процесуального права є безперечним, але не передбачає співвідношення змісту й форми. Процесуальні галузі в

системі права займають самостійне, основне місце та мають свої власні форму й зміст [20, с. 48]. Р.С. Гукасян звертає увагу на те, що існує різниця між співвідношенням матеріального й процесуального на рівні галузей права та на рівні норм права [21, с. 8].

Маємо підстави констатувати, що на рівні галузей матеріальні й процесуальні права окремо існувати не можуть. Це обумовлюється тим, що процесуальні галузі без матеріальних не мають мети, а матеріальні галузі без процесуальних не діють. На думку А.М. Апарова, не може бути названа правом форма регламентації поведінки, яка не забезпечена можливістю державного примусу, що здійснюється, як правило, у певній процесуальній формі [18, с. 188].

На рівні норм права ситуація дещо інша. Процесуальні норми за наявності відповідних умов породжують суб'єктивні процесуальні права, які не знаходяться з матеріальними суб'єктивними правами в співвідношенні форми та змісту, а є самостійними правовими явищами. Їхній зв'язок із матеріальною галуззю права опосередковується за допомогою процесуальної галузі права, структурним елементом якої є ця процесуальна норма [22, с. 188].

С.А. Колосович та І.А. Кузнецов відзначають, що вважати процесуальне право похідним від матеріального принципово неправильно, оскільки в такому разі причину появи процесуальних норм потрібно шукати у відповідній матеріально-правовій галузі [23, с. 77].

Отже, слід відзначити, що процесуальні галузі права складають самостійне правове утворення, певний самостійний правовий блок у структурі права. Між процесуальними та матеріальними галузями права має місце тісний взаємовплив і правовий зв'язок. Маючи принципову відмінність і самостійне значення, існувати одні без інших вони не можуть. Норми процесуальних галузей права є таким же засобом упорядкування суспільних відносин, як і норми матеріальних галузей.

Наразі цілі та завдання процесуальних галузей полягають у такому:

- 1) визначення матеріально-правових відносин, пов'язаних із застосуванням матеріальних норм;
- 2) дослідження обставин ситуації, яка потребує вирішення, з метою встановлення об'єктивної істини в справі;
- 3) належне застосування матеріальних норм;
- 4) захист і реалізація прав, свобод та інтересів зацікавлених осіб;
- 5) контроль за нормативно-правовими актами та їх належним застосуванням.

Зазначене вище відображається в тій службовій ролі, яку процесуальні галузі виконують у системі права. На нашу думку, службова роль процесуальних галузей права передбачає:

- 1) захист соціального порядку, прав, свобод та інтересів громадян;
- 2) вирішення й усунення аномалій суспільних відносин [25, с. 112];
- 3) регламентування юрисдикційної й іншої охоронної діяльності уповноважених суб'єктів владних повноважень із приводу застосування норм права, які передбачають реалізацію превентивних заходів і заходів юридичної відповідальності [18, с. 192].

Особливість процесуальної діяльності. Під процесуальною діяльністю слід розуміти особливо складну форму діяльності вповноважених суб'єктів із приводу вирішення й усунення правових аномалій [25, с. 34–36; 24, с. 61–65; 18, с. 180–184] і впорядкування процедури здійснення прав та обов'язків сторін.

Отже, особливості процесуальної діяльності, яка є однією з ознак процесуальних галузей права, обумовлена такими чинниками:

1) процесуальна діяльність здійснюється вповноваженими суб'єктами, діяльність яких спрямована на реалізацію охоронної функції (суд, прокуратура, поліція, державна інспекція тощо);

2) процесуальна діяльність пов'язана зі здійсненням владних завдань, які мають певну специфіку (установлення вини, застосування правового впливу, охорона прав, свобод та інтересів);

3) послідовність здійснення процесуальної діяльності забезпечується процесуальними стадіями;

4) установлені в ході процесуальної діяльності факти й обставини доводяться та досліджуються з метою встановлення об'єктивної істини в справі;

5) процесуальна діяльність характеризується багатосуб'єктністю (суб'єкт правозастосування, безпосередні учасники відповідних суспільних відносин, учасники процесу доведення);

6) законодавство передбачає встановлення особливої системи гарантій для учасників процесуальної діяльності;

7) окремі етапи процесуальної діяльності відрізняються особливим оформленням у процесуальних актах.

Характер індивідуально-конкретних справ, що вирішуються. Процесуальні галузі права спрямовані на регламентацію вирішення індивідуально-конкретних справ, які виникають унаслідок певних обставин. До таких обставин належать:

1) здійснення правопорушень;

2) виникнення й існування інших правових аномалій (перешкода виникненню та здійсненню суб'єктивного права, загроза його порушення, загроза порушення правопорядку);

3) реалізація прав та інтересів зацікавленими особами.

Висновки. За допомогою характерних ознак галузі процесуального права відмежовуються в структурі права, обумовлюється їхня самостійність, визначається їхнє місце в системі права. До цих ознак ми пропонуємо віднести такі: 1) особливості матеріально-правових відносин, здійснення яких опосередковується процесуальними галузями; 2) специфічність призначення матеріально-правових норм, які реалізуються за допомогою процесуальних галузей; 3) цілі та завдання процесуальних галузей; 4) особливості процесуальної діяльності; 5) характер індивідуально-конкретних справ, що вирішуються.

На підставі проведеного аналізу ознак, характерних для процесуальних галузей права, можемо констатувати, що ці галузі є самостійною структурою, самостійним блоком у системі права й виконують відповідну службову роль.

Як уже відзначалося, діяльність органів держави, посадових осіб, усіх уповноважених суб'єктів із вирішення й усунення правових аномалій [25, с. 34–36; 24, с. 61–65; 18, с. 180–184] і впорядкування процедури здійснення прав та обов'язків сторін є особливо складною формою діяльності у сфері правозастосування – процесуальною діяльністю.

Процесуальна діяльність (процес) як правове явище виникає історично внаслідок необхідності усунути конфлікти в суспільстві, захистити права й свободи та забезпечити виконання обов'язків, тобто здійснити індивідуальне правове регулювання, застосувавши правові норми до конкретного життєвого випадку. Таким чином забезпечується відносна стабільність окремих сторін наявного суспільно-політичного устрою. Така діяльність

юрисдикційних та інших органів влади з урегулювання суспільних відносин, маючи велику соціальну значущість, здійснюється в чітко встановленому нормами порядку. Відповідно ці норми права наділені загальними ознаками та в структурі права об'єднуються в самостійні утворення – процесуальні галузі права.

Пропонуємо своє визначення галузі процесуального права. Це система процесуальних норм, спрямованих на регулювання певної сфери суспільних відносин, пов'язана з упорядкуванням процедури захисту, відновленням у разі потреби, здійсненням прав і виконанням обов'язків сторін, вирішенням і усуненням правових аномалій за допомогою специфічних методів правового регулювання.

Список використаної літератури:

1. Задорожний Ю.А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ю.А. Задорожний ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2008. – 21 с.

2. Алексеев С.С. Общая теория права / С.С. Алексеев. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2. – 360 с.

3. Айзенберг А.М. Теория государства и права / А.М. Айзенберг, А.М. Васильев, Г.С. Котляревский и др. ; под ред. А.М. Васильева. – М. : Юрид. лит., 1977. – 472 с.

4. Теория государства и права : [учебник] / А.И. Денисов, В.Д. Зорькин, А.А. Кененов и др. ; под ред. А.И. Денисова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 432 с.

5. Теория государства и права : [учебник] / С.С. Алексеев, П.Т. Васильев, И.Я. Дюрягин и др. ; под ред. С.С. Алексеева. – М. : Юрид. лит., 1985. – 480 с.

6. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения / Ю.И. Гревцов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1981. – 85 с.

7. Протасов В.Н. Правоотношение как система / В.Н. Протасов. – М., 1991. – 144 с.

8. Алексеев С.С. Право: Опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М., 1999. – 712 с.

9. Общая теория государства и права. Теория права. Академический курс в 2-х томах / В.В. Борисов, Н.В. Витрук, Н.Л. Гранат и др. ; отв. ред. М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 1998. – Т. 2. – 640 с.

10. Добробог Л.М. Генезис і розвиток галузі права: проблеми історії та теорії : [монографія] / Л.М. Добробог. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2015. – 350 с.

11. Алексеев С.С. Теория права / Алексеев С.С. – Харьков : Бек, 1994. – 224 с.

12. Скакун О.Ф. Теория держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О.Ф. Скакун. – Х. : Еспада, 2006. – 776 с.

13. Дудник Р.М. Підстави виникнення нових галузей українського права / Р.М. Дудник // Visegrad Journal on Human Rights. – 2015. – № 2. – С. 99–103.

14. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. – Харків : Право, 2009. – 584 с.

15. Скакун О.Ф. Теория держави і права: [підручник] / О.Ф. Скакун. – К. : Алерта, 2014. – 524 с.

16. Солдатова О.Е. Юрисдикционный процесс как вид юридического процесса / О.Е. Солдатова // «Проблемы современной науки и образования». – Иваново, Изд-во «Проблемы науки». – 2014. – № 5(23). – С. 60–63.

17. Кіщенко В.С. Теоретичні питання визначення податкового спору як однієї з форм юридичного конфлікту / В.С. Кіщенко // Юридичний вісник. – 2010. – № 4. – С. 65–69.

18. Апаров А.М. Формування та розвиток адміністративно-процесуального права : [монографія] / А.М. Апаров. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2014. – 344 с.
19. Сидоренко О.О. Процесуальні норми права: поняття, особливості, різновиди : [монографія] / О.О. Сидоренко. – Х. : Право, 2014. – 192 с.
20. Мельников А.А. Конституция СССР и проблема судебного права / А.А. Мельников // Правоведение. – 1979. – № 6. – С. 43–50.
21. Гукасян Р.Е. Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки на современном этапе / Р.Е. Гукасян // Вопросы развития и защиты прав граждан : межвуз. темат. сб. – Калинин : Изд-во Калинин-та, 1977. – С. 5–14.
22. Мостовой О.А. Правові та загальнотеоретичні вимоги до індивідуальних актів управління на прикладі провадження у зверненнях громадян до органів публічного управління України / О.А. Мостовой // Південноукраїнський правничий часопис. – 2009. – № 2. – С. 185–188.
23. Колосович С.А. Соотношение уголовно-процессуального и уголовного права (в свете современной концепции судебной реформы) / С.А. Колосович, И.А. Кузнецов // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 74–77.
24. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права / Е.Г. Лукьянова. – М. : Издательство НОРМА, 2003. – 240 с.
25. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – Москва : Наука, 1982. – 288 с.
-